

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКОХРВАТСКИ ЈЕЗИК

ЈУЖНОСЛОВЕНСКИ ФИЛОЛОГ

ПОВРЕМЕНИ СПИС ЗА СЛОВЕНСКУ ФИЛОЛОГИЈУ И ЛИНГВИСТИКУ

Уређивачки одбор:

др *Алексић Радомир*, др *Грицаић Ирена*, др *Коларич Рудолф*, др *Конески Блаже*,
др *Павловић Миливој*, др *Стевановић Михаило*, др *Храсиће Мајке*

Главни уредник
М. СТЕВАНОВИЋ

XXV књ.

БЕОГРАД
1961—1962

МЈЕСТО ЦЕНТРАЛНОХЕРЦЕГОВАЧКОГ ГОВОРА МЕЂУ ОСТАЛИМ ГОВОРИМА ДАНАШЊЕ ХЕРЦЕГОВИНЕ

У својим радовима: „Говор села Буне“¹ и „Акценат села Ортијеша“² ја сам указао на постојање једног говорног подручја на терену данашње јекавске Херцеговине које се по многим својим особинама разликује од других херцеговачких говора, од источнохерцеговачког (их.), западнохерцеговачког (зх.) и сјевернохерцеговачког (сх.). Говор данашње источне Херцеговине обрадио сам у посебној монографији (која је примљена за штампу). Остављајући говор сјеверне Херцеговине, који је такође јекавски као и источнохерцеговачки, за разлику од западнохерцеговачког, који је икавски, за доцније, ја ћу овдје указати на особине и развитак овога средишњег херцеговачког говора који се може назвати говором централне Херцеговине, а који је, такође, јекавски.

Г р а н и ц е

Подручје централнохерцеговачког говора није велико. Оно захвата по један дио бившег мостарског, столачког и чапљинског среза; наравно, од мостарског и чапљинског среза овом говору припада онај дио који се налази источно од ријеке Неретве, тј. јекавско говорно подручје. Граница овога говора могла би се повући нешто више изнад Бијелог Поља (више Мостара), испод Зијемаља и Подвележја, преко Рабине, Ротимље, Хргуда, Влаховића и Љубиња на Попово поље — између Равна и Завале, западно од Завале избија на републичку границу између НР Хрватске и НР Босне и Херцеговине. Одатле граница овога говора је у исто вријеме и граница између ових двију република до Габеле^{2а}. Од Габеле граница централнохерцеговачког говора према западнохерцеговачком је ријека Неретва до више Бијелог Поља.

¹ Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, књ. II.

² Научно друштво Босне и Херцеговине, Грађа X, Сарајево 1961.

^{2а} в. Ј. Вуковић: Гласник Земаљског музеја Сарајево; Етнологија т. XIV, 1959, стр. 111-116.

Овом говору припадају и сва јекавска мјеста западно од Неретве; то су, углавном, православна села (Слипчићи, Баћевићи, Раштани, Рашка Гора, затим Габела; као и муслимани Јасенице код Чапљине и Грацке код Љубушког²⁶).

Наш централнохерцеговачки говор не подудара се са Козићевим хумским говором. Обрен Бурић-Козић, наиме, у раду „Шума и Површ у Херцеговини“³ разликује у оном дијелу Херцеговине који се налази источно од Неретве два говорна типа: хумски и требињски. Требињски говорни тип требало би да одговара нашем источнохерцеговачком, а хумски нашем централнохерцеговачком. Хумски говор, према Козићу, обухвата: „љубињски, столачки, мостарски до Неретве и део невесињског котара“. Ако се упореде границе нашега централнохерцеговачког говора које смо ми овдје дали са овим које даје Козић, видјећемо да по нашој подјели их. не припада ништа од б. невесињског среза, а ни један дио б. срезова Мостар, Столац, Љубиње. Од б. мостарског среза нашем их. говору не припадају Зијемља и Подвележје. Управо, та мјеста налазе се на граници између централнохерцеговачког и источнохерцеговачког и у њима се укрштају особине ових говора, али, према рефлексима старог вокала јата, ближа су источнохерцеговачком него централнохерцеговачком. Од б. срезова Столац и Љубиње сва мјеста која се налазе јужније од линије Влаховићи-Хргуд-Љубиње-Завала припадају Козићевом требињском, односно нашем источнохерцеговачком говору.

Наша подјела овога подручја не подудара се у потпуности ни са оном коју је дао Ј. Дедијер. Дедијер у раду „Херцеговина“⁴ говори о сјеверној (горњој), средњој и јужној Херцеговини. Истина, а то треба истаћи, ни Козић ни Дедијер нису посебно проучавали говор овога подручја. Они су у својим радовима о говору области коју су испитивали рекли само онолико колико се то тражи од једне антропогеографске или етнолошке студије.

Централнохерцеговачки говор, као и други херцеговачки говори, припада млађим говорима штокавског дијалекта. Сви ти говори, како јекавски тако и икавски, имају изједначене датив, инструментал и локатив множине и у тим падежима углавном они имају наставак *-ма*; сви ти говори скоро редовно имају у генитиву множине наставак *-а*, сви ти говори имају четвороакценатску систему. Појединачних одсту-

²⁶ За Јасеницу в. Твртко Канаст: Јасеница и Јасеничани, Географски преглед, V, Сарајево 1961. 55 и даље; а за Грацку в. од истог аутора: Љубушки травари, Географски преглед, IV, Сарајево 1960. стр. 43, 64; а в. и стр. 51 и 52.

³ Насаља, књ. II, стр. 1159.

⁴ Ј. Дедијер: Херцеговина, Београд 1909, 7, 112—116 и 136.

пања од овога може се наћи, нарочито у сјевернохерцеговачком и западнохерцеговачком. То су заједничке особине које све ове говоре сврставају у млађе говоре штокавског дијалекта. Основна разлика између говора који се налазе источно од Неретве и оних западно од Неретве⁶ је у рефлексима старог гласа јата. Сви говори на источној страни су јекавски у основи, а сви говори на западној страни су икавски (са изузетком мањих јекавских оаза у икавској територији). У споменутим својим радовима ја сам указао на главније особине цх. говора, овдје ћемо поред тих особина навести и оне које тај говор одвајају од других херцеговачких говора.

Однос централнохерцеговачког према источнохерцеговачком говору

1. Основна разлика између ових говора огледа се у рефлексима старог гласа јата у данашњим дугим слоговима. Источнохерцеговачки у тој позицији данас има двосложну замјену јата, без обзира на акценат. Ту је редовно: — *дијџџе*, *снијџег*. Истина, акценат није увијек класичан, поред *-дијџџе* и *снијџег*, често се јавља и *-дијџџе*, *снијџег*. У централнохерцеговачком основна замјена је *-џе*: *дијџџе*, *снијџег* (или *снијџек*), рјеђе је ту двосложна замјена *-ије*, али зато често сретамо и чисто *је*: *дјџџе*, *бјџџел*.

2. У вези са рефлексима гласа јат је и јотовање. Оба ова говора имају редовно јотоване не само *л* и *н*: *љџџо*, *њџџо*, *него* и *иј*, *д*, *с*, *з*: *ћџџаји*, *ћџџа*, *јџџедник*, *иџџесји*, као и африкату *џ*: *ћџџало*, *ћџџаница*. Источнохерцеговачки уз ове зна још и за јотоване уснене сугласнике: *ијџџесма*, *бљџџеве*, *мљџџера*, *вљџџера*. Ово јотовање, међутим, није особина централнохерцеговачког говора. Ако се понекад и ту јаве примјери ове врсте, чуће се углавном од старијих православаца који су ту особину донијели са источнохерцеговачког подручја.

⁶ Западнохерцеговачко подручје до данас није нашло свога испитивача. Материјал којим ја располажем упућује нас на закључак да и на том подручју можемо разликовати најмање три говорна типа. Први би био *лубушко-лишњички* који поред икавског рефлекса гласа јата има у радном гл. придјеву м. р. сажимање у корист вокала *а*: — *дошā*, *ишā*, *ишā*, *могā*, као и — *бија*, *видија*; други говор би био *дувањско-ливањски* који у радном гл. придјеву има *о*: — *дошō*, *казō*, *био*, али ту имамо понекад и гл. групу *-шāй* (*ишāй*), (в. Бевана Чустовић: Гласник Земаљског музеја Сарајево; Етнологија, т. XV-XVI, 1960-61, стр. 91-117), трећи говорни тип могао би се назвати *јрозорско-рамски* који има редовно *о* у радном гл. придјеву, али уз то редовно и: — *шāй*, *ишāем*, *Шāиј*, *Шāије*. Можда би и оно подручје између Мостара и Чапљине уз Неретву могло чинити засебан говорни тип. Тамо је у радном гл. придјеву редовно *-о*, а ту је редовно и *-иш*. Теренска испитивања показале да ли ова подјела одговара стању на терену.

3. Источнохерцеговачки има у наставцима замјеничко-придјевске промјене уопштене наставке старих тврдих основа; отуда ту имамо поред: *овијем, њијем и нашијем, вашијем*; поред: *добријем, слабијем и њуђијем, врућијем*. У централнохерцеговачком чешћи и обичнији су наставци старих мекких основа: поред *нашим, вашим* ту је и: *овим, оним*; поред: *врућим, њуђим*, ту је и: *добрим, слабим*.

4. Источнохерцеговачки још увијек чува разлику између инфинитивне и презентске основе глагола VII (Белићеве) врсте: поред *живјеџи (живљеџи), вољеџи* ту је и: *живљела, вољела*. У централнохерц. тај однос је нарушен, па имамо: *живиџи, волиџи; живила, волила*.

5. На цијелом подручју централнохерцеговачког наићи ће се и на по који икавизам, у их. тога нема; у их. је и: *нијесам, нијесмо* према цх. *нисам, нисмо*.

6. На терену их. наилазимо на *чѣк - чѣка*, у цх. само је *чѣјек-чѣјека* (или *чојѣка*).

7. У цх. сви имају у својој фонетици гласове *x* и *ф*, иако сви не употребљавају подједнако ове гласове, и не увијек тамо гдје им је по етимологији мјесто. У их. једино муслимани имају ове гласове у своме говору, други их употребљавају знатно рјеђе, или никако.

8. У их. мјесто *x* јавља се и *г*: *ићăġŭ, иричăġŭ, ја иġ чувам, у њġ, добријġ*. Централнохерцеговачком је непозната супституција сугласника *x* сугласником *г*.

9. Источнохерцеговачки зна и за примјере типа: *добавја, јавјају; ојџакан, укајје; земја, грмјавина; сабјом, надебјо се*. У цх., ако се изузму они који у свом говору уопште немају гласа *љ*, ова је појава непозната. Тамо је редовно: *добавља, укајље, земља, сабља*.

10. Од глагола: *бискаџи, искаџи, врискаџи* у их. презент зна и за облике са *ић*: *биџиће, - биџићу, иџићем - иџићу, вриџићем-вриџићу*; и императив од тих глагола зна за *ић*: *биџићи, иџићи, не вриџићи*. У цх. у свим овим случајевима имамо *иџи*: *биџићем, иџићем, вриџиџи; биџиџи, иџиџи*.

11. Од *звизџаџи* у их. наилазимо на презент: *звизџем, звизџеш*; у цх. тај глагол у презенту гласи: *звизџим, звизџиш...*

12. На терену их. обична је дисимилациона појава у: *лезерва, лезервар*. У цх. само је: *резерва, резервисџи, резервар*.

13. У их., у говору муслимана, према гласовној групи *јр* у ријечима оријенталног поријекла као *бајрам, бајрак*, на групу *јр* мјесто *рј* наилазимо и у ријечима домаћег поријекла: *гојре, гојрела*. У цх. такође имамо: *бајрам, бајрак*, али је ту редовно: *гори, горила*.

14. У их., без обзира на вјеру и старост, сви разликују у изговору и писму сугласнике *ч* и *ћ*, *џ* и *ђ*. У цх. муслимани градова, а и неких

приградских села, немају у својој фонетици *ч* и *џ*. Код њих је редовно: *ћујеш*, *ђамија*.

15. Они који на подручју централне Херцеговине не разликују африкате *ч* и *ћ*, *џ* и *ђ*, ти најчешће у својој фонетици немају ни сугласнике *љ* и *њ*. Мјесто тих сугласника код њих имамо *ј* и *н*: *јубав*, *јуди*; *негов*, *кенац*. Источнохерцег. не зна за ову појаву.

16. Централнохерцеговачки зна за скраћивање вокалног *ѣ*, у их. вокално *р* чува своје квантитативне одлике.

17. Особина је цх. да се звучни сугласници на крају говорног такта изговарају полувучно или безвучно (*друџ*, *ножш* или: *друк*, *нош*). У источнохерцеговачком ова појава није тако изразита.

18. Централнохерцеговачки карактерише и промјена мушких личних имена типа: *Јово*, *Салко*; *Раде*, *Сүле* по промјени именица на *а*: *Јова*-*Јовѣ*-*Јовѝ*, *Салко*-*Салкѣ*-*Салки*; *Сүле*-*Сүлѣ*-*Сүли*, *Раде*-*Радѣ*-*Радѝ*. У источнохерцеговачком ова имена имају промјену имена Марко: *Јово*-*Јова*-*Јову*, *Раде*-*Рада*-*Раду*.

19. Присвојни придјевци од имена *Јово*, *Раде* у цх. гласе: *Јовин*, *Радин*; у их. имамо: *Јовов*, *Радов*.

20. Породична имена типа: *Југо*, *Цѣко*, *Лѣго*, *Гаџе* у их. имају промјену као именице м. р. на сугласник: *Југо*-*Југа*-*Југу*, у множини је: *Јүзи*, *Цѣри*, *Лѣзи*, *Гаџи*, *Гаџима*, *Цѣрима*. У цх. презимена ове врсте имају промјену именица ж. р. на *а*: *Пѣчо*-*Пѣџѣ*, у множини: *Пѣце*, *Пѣцама*; *Лѣзе*, *Лѣзама*; *Сүреме*, *Сүремама*.

21. Именице *бабо*, *Швабо* у их. имају промјену именица м. р. на сугласник: *бабо*-*баба*-*бабу*, *Швабо*-*Шваба*-*Швабу*. У множини је *баби*-*бабима*, *Шваби*-*Швабима*. У цх. и ове именице иду по промјени именица ж. р. на *-а*: *бабо*-*бабѣ*-*баби*, *Швабо*-*Швабѣ*-*Шваби*. Тако је и у множини: *бабе*-*бабама*, *Швабе*-*Швабама*.

22. У их. је обично *үсѝѝши*-*үсѝѝша*-*үсѝѝшу*; *үсѝѝши*-*үсѝѝшима*. У цх. је само: *үсѝѝша*-*үсѝѝшѣ*-*үсѝѝши*; *үсѝѝше*-*үсѝѝшама*.

23. На доста великом подручју их. говора женска лична имена типа *Милица*, *Даница* имају вокатив једнак номинативу. У цх. ова имена имају редовно у вокативу наставак *е*: *Милице*, *Данице*.

24. У их. женска лична имена типа *Мара*, *Фаша* у вокативу имају наставак *-о*: *Маро*, *Фашо*; у цх. та имена знају у вокативу и за наставак *-е*: *Маре*, *Сѝѝне*, *Дане*.

25. У их. врло је обична употреба енклитичког облика замјенице другог лица *ви*: *како ви је реко?*, *како ви се свиђа?*, *ја ви кажем*. У цх. рјеђе срећемо у употреби овај облик, тамо је обичније *вам*.

26. Према источнохерцеговачком: *ѡко мене, ѡза ѡебе, ѡбреѡ себе, ѡзмеђу нас*, у централнохерцеговачком је само: *око мене, оза шебе, ѡреѡ себе, између нас*.

27. У их. обичан је Вуков акценат: *голубѡѡа, голубѡѡима; синѡѡа, синѡѡима*. У цх. имамо: *гѡлубѡѡа, гѡлубѡѡима; сѡнѡѡа, сѡнѡѡима*.

28. Према *имѡмо, имѡше; чѡиѡмо, чѡиѡше*, што често среќамо у их.; у цх. је само: *ѡмѡмо, ѡмѡше; чѡиѡмо, чѡиѡше*.

29. Централнохерцеговачки зна и за хипокористике м. и ж. р. на а са краткосилазним акцентом: *Хѡса, Мѡја, Јѡва, Мѡрка, Мѡра, Фѡѡа*. У их. хипокористике овога типа нису обичне. Тамо је: *Мѡјо, Јѡво, Мѡра, Фѡѡа*.

30. Према *ѡѡа младић, ѡѡа браћѡ*, што налазимо у неким мјестима их., у цх. је редовно: *ѡѡј младић, ѡѡј браћѡ*.

31. Од глагола *ѡћи* облици презента у их. гласе: *ѡдем, ѡѡеш...*, у цх. је само: *ѡћем, ѡћеш...*

32. Поред *хоћу (оћу)* и *могу*, у их. имамо још и: *вољу, вићу, вељу*. У говору централне Херцеговине имамо само: *хоћу, могу* и рјеђе *вељу*.

33. Глаголи на *-аѡѡи* (*ѡродаѡѡи, ѡризнаѡѡи*) у их. најчешће имају промјену по шестој (Белићевој) врсти: *ѡродаѡам, задаѡам, ѡризнаѡам, ѡредаѡам*. У цх. ти глаголи имају промјену по четвртој врсти: *ѡродајем, задајем, ѡризнајем*.

34. Од глагола *ѡкаѡи* у их. презент обично гласи: *чем, чеш, чу* — по петој врсти; у цх. је: *ѡкајем, ѡкајеш, ѡкају* (по четвртој); или: *ѡкам, ѡкаш, ѡкају* (по шестој врсти).

35. У их. наилазимо у трећем лицу множине презента глагола типа *носиѡи, гониѡи* и на облике са наставком *у*: *носу, гону, долазу*. У цх. само је: *носе, гоне, долазе*.

36. У их. императив од гл. *баѡиѡи* зна и за облике са *ч*: *бачи, бачимо*; у цх. само је: *баѡи, баѡимо*.

37. У их. још се наилази на употребу имперфекта: *ѡресѡјах, ѡлеѡијаше, зѡвијаше, ѡмадијаше*. У цх. једино наилазимо на *бијаше* и *шћаше*. Од осталих глагола имперфекат се не чује, или врло ријетко.

Однос централнохерцеговачког ѡрема сјевернохерцеговачком говору

И поред тога што цх. говор има знатно више заједничких особина са сјевернохерцеговачким него са источнохерцеговачким, има, и не мали број, и таквих особина које су познате само сјевернохерцеговачком говору, и које тај говор одвајају од његова јужног сусједа.

1. Рефлекси старога гласа јата у ова два говора су слични. И у сјевернохерцеговачком (ск.) као и у цх. обично је једносложна замјена

9. Према јабланичком *умрӣ*, што је особина и неких босанских говора (в. код Решетара, стр. 205), у цх. је *умрӣе̄ӣ(и)*.

10. Решетар каже да је у Јабланици *куруз* (стр. 114), што је, такође, особина босанских говора. У цх. је само *куруз^с* (*курурус*) или *кокуруз^с* (*кокурус*).

11. Од Дрежнице преко Коњица до Главатичева, то значи на цијелом подручју сх. говора, наилазимо на гласовну групу *шћ* у примјерима као: *ишћай*, *шћене*, *огњишће*, *клицшћа*. Централнохерцег. у свим примјерима те врсте редовно има *шћ̄* : *ишћ̄ай*, *шћ̄ене*, *огњишћ̄е* и сл.

12. На подручју сјевернохерцеговачког говора забиљежени су и непренесени акценти: *д̄ан̄а*, *слобод̄нӣје* (Белић, СНЕ, IV, 1075), *свјет̄ил̄им* (Решетар, ор. cit. 82). Говор централне Херцеговине не зна за овакве акценте.

Однос централнохерцеговачког говора њрема зајаднохерцеговачком говору

1. Прва и најважнија особина која одваја ова два говора су рефлекси старога гласа јат. Према цх. *џе* (*ије*) и *је* у западнохерцеговачком је редовно *и* : *било*, *вриме*; *дица*, *мисец*⁷.

2. У западнохерцеговачком (зх.), односно у оном његовом дијелу који граничи са цх., сажимање вокала у радном гл. придјеву врши се у корист првога вокала. Отуда у том говору имамо: *дош̄а*, *џош̄а*, *иш̄а*, *чиш̄а*, *џис̄а*; а према тим примјерима имамо и: *бија*, *начинија*, *учија*, *не би ишија*. У цх. редовно је сажимање у корист другога вокала: *чиш̄о*, *џис̄о*, *иш̄о*.

3. У зх. честа је појава да самогласник *о* испред сугласника *н* постаје затворенији и прелази у самогласник *у* : *лунац*, *брунзин*, *ундар*, *унда* (*онда*). Ову појаву сретамо и у цх., али она ту није тако изразита.

4. У говору католика западне Херцеговине мјесто сугласника *ф* јавља се понекад и сугласник *џ* : *Пилиџ*, *џрашар*, *вакуџ*, поред знатно чешћег *в* : *вршаљ*, *ваљен*, *вала*; у цх. говору супституција *ф* са *џ* није својствена домаћем становништву; на супституцију *ф* са *в* се наилази, али сви представници овога говора имају у својој фонетици и глас *ф*.

5. Централнохерцеговачки не зна за изговор сугласника *н* мјесто *м* на крају ријечи, што се често срета у зх. говору: *сџари дон*, *чујен*, *ниман* (*немам*), *ишћайон*, *иден*, *не знан*, *нисан*, *реун*, *свићеникон*.

⁷ За говор западне Херцеговине узимао сам податке из биљежака које је на терену водила другарица Фахра Колаковић-Матијашић и која ми их је љубазно ставила на увид на чему јој се и овом приликом најтоплије захваљујем.

6. У говору западне Херцеговине често наилазимо на неизмијењене сугласнике *к* и *г* у примјерима као: *дивојки*, *сандуки*, *ноги*, *бубреги*. У цх. у оваквим случајевима имамо палатализоване ове сугласнике: *ђевојци*, *сандуци*, *нози*, *бубрези*.

7. У зх. поред наставка *-ма* у дативу, инструменталу и локативу множине наилазимо често и на наставке *-им* и *-ам*: *нашим сељацин*, *са сељацим*, *йо градовин*; *нашим цурам*, *с цурам*, *на ногам*. У цх. у тим облицима скоро редовно имамо наставке *-има*, *-ама*, знатно рјеђе, и то обично у устаљеним изразима, јави се и *-им*, *-ам*.

8. Западнохерцеговачки зна и за удвајање наставака у тим облицима: *йећимам*, *кокошимам*; цх. не зна за ову појаву.

9. У зх. се знатно чешће употребљава партикула *зи*: *овизи*, *онизи*, *йизи*, него у цх.

Како видимо, постоје оправдани разлози за одвајање нашега централнохерцеговачког говора од осталих говора данашње Херцеговине. Из досадашњег излагања, управо указивања на разлике између цх. и других говора Херцеговине, могле су се видјети и главне особине овога говора. Ради боље прегледности ми ћемо те особине овдје дати на једном мјесту.

Главне говорне особине централнохерцеговачког говора

1. Мјесто јата у данашњим дугим слоговима обично имамо *-ије*, рјеђе *-ије*, али има и чисто *-је* дакле, ту је: *биџел*, *диџије* — *бјџел*, *дјџије*, *биџџел*, *диџџије*.

2. Рефлекс кратког јата је редовно јотује сугласнике: *л*, *н*, затим: *иј*, *д*, *с*, *з* и *ц* (*љетио*, *њега*; *ђевојка*, *ћераиши*, *седница*, *изелица*, *ћейало*); испред је од дугог јата сви ови сугласници остају неизмијењени — рјеђе срећамо *мјeko* < *мљeko* < *млицко*.

3. Гласовне групе: *йје*, *бје*, *мје*, *вје* (је од *џ*) на овом говорном подручју остају неизмијењене⁸.

4. У наставцима замјеничко-придјевске промјене цх. обично има наставке старих меких основа: *нашим*, *вашим*, *овим*, *оним*; *йућим*, *врућим*, *лаким*, *добрим*.

5. Глаголи VII (Белићеве) врсте не чувају разлику између инфинитивне и презентске основе. Ту је само: *живији(и)*, *живила*, *волији(и)*, *волила*.

⁸ Како видимо, овај говор не потврђује мишљење Љ. Стојановића који каже: „Онде где се говори *ћеча*, *ћераиши* ... говори се и *обље*, *вљера*, *бљече*“ (Глас СКА, LII, 17), а то због тога што се јотовање ових сугласника није вршило у исто вријеме.

6. На подручју цх. говора обично је *нисам, нисмо*, а ту је и *слићимши, звиздан*, у говору муслимана наћи ће се још по који икавизам.

7. Сви на цх. подручју имају у својој фонетици гласове *x* и *ф*, иако сви не употребљавају подједнако често те гласове. Најдоследнија је употреба ових сугласника у говору муслимана, други понекад употребљавају глас *x* и тамо гдје му није мјесто.

8. Муслимани градова и приградских села најчешће немају у својој фонетици гласове *ч* и *џ*. Мјесто њих они имају *ћ* и *ђ*: *ћешири, ћамија*.

9. Они који немају *ч* и *џ* обично немају ни *љ* и *њ*. Мјесто тих сугласника у њиховом изговору имамо *ј* и *н*: *јуди, кенац*.

10. Честа је појава на овом терену да вокално *р* губи своје квантитативне одлике и мјесто *р̄* и *р̂* имамо само *р̇*: *црн, црква*.

11. Звучни сугласници на крају говорног такта у овом говору изговарају се полузвучно или безвучно (*друг** или *друк*).

12. Мушка лична имена типа *Јово, Раде* овдје се мијењају по промјени именица на *-а*: *Јово-Јове-Јови; Раде-Раде-Ради*.

13. Такву промјену овдје имају и именице: *бабо, Швабо*, као и породична имена типа: *Пецо, Лово, Сиремо*.

14. Поред женских личних имена типа *Милица, Даница* вокатив на *-е* овдје често имају и имена типа *Мара, Бурђа*; дакле, ту: је *Милице, Данице; Маре, Бурђе, Досије, Хајре*.

15. Присвојни придјевии од имена типа *Јово, Раде* редовно су на *-ин*: *Јовин, Радин, бабин, Швабин, Пецин*.

16. Мјесто књижевних облика: *идем, идеш* у цх. је редовно: *ићем, ићеш*.

17. Према Вукову акценту: *голубова̄, голубовима* у цх. је *гдлубова̄, гдлубовима*.

18. Ту је и: *чита̄мо, чита̄ице; има̄мо, има̄ице*.

19. Хипокористична имена м. и ж. рода на овом подручју знају и за облике на *а* и краткосилазни акценат: *Муја, Пѐра; Мѐра, Фѐма*.

Овдје су дате само главније особине које карактеришу ово говорно подручје. Особине које су својствене свим јекавским говорима Херцеговине, овдје нису навођене. Те особине се наводе у већ помињаним мојим радовима о херцеговачким говорима.

У вези са овим треба указати и на следеће. Као што је познато, у нашој науци од раније је прихваћено мишљење да чврстих граница између појединих говора и дијалеката нема. Постоје само границе распрострањања појединих изгласа. Као и свуда, тако и на подручју Херцеговине, неке говорне особине имају општи карактер, неке прелазе

границе говора у којима су се појавиле, а неке су, опет, везане за врло мали простор. Постоји више разлога за овакво стање у народним говорима. О неким од тих разлога биће говора и у овоме раду. Управо, ми ћемо овдје покушати да утврдимо шта је све условило одвајање нашега централнохерцеговачког говора од његова источног сусједа — источнохерцеговачког говора, и који су све моменти утицали на његово формирање.

Све особине које смо ми овдје навели као типичне за цх. говор немају исти значај за развитака овога говора. Може се говорити о три врсте тих особина. Прве су везане за религију, управо, вјера је знатно допринијела њиховом чувању; друге су својствене говору чаршије и одатле су се могле ширити и у приградска села; треће су опште, за њих знају сви представници овога говора. Ми ћемо овим редом и прегледати све те особине. То чинимо због тога што ће нам разматрање особина из прве групе помоћи да схватимо разлоге због којих се наш цх. говор одвојио од их. са којим је, несумњиво, све до XVI вијека ишао заједно.

1. У прву групу особина које карактеришу ово говорно подручје долази изговор гласова *x* и *џ*. Ако постоје неке говорне особине које одвајају наше муслимане, не само централне Херцеговине, него и иначе на нашем језичком подручју, од припадника других вјероисповијести — то је, свакако, изговор ових гласова⁹. То је једна од говорних особина која повезује све припаднике исламске вјероисповијести на српско-хрватском језичком тлу и диференцира њихов изговор од говора њихових сусједа друге вјере. Истина, овдје треба истаћи и то да под утицајем говора муслимана и сви други који живе у њиховом сусједству имају те гласове у свом изговору, макар их ови и не употребљавали тамо гдје им је мјесто. То нарочито вриједи за сугласник *x* [исп. Хасим (Асим), Акија (Хакија)] у цх. Поставља се питање откуда то да баш муслимани, или углавном они, чувају те гласове у свом изговору; шта је утицало да они конзервирају ту говорну особину и да не слиједе еволутивни пут којим су ишли други.

За сугласник *џ* се зна да није својствен фонетици нашега језика и да се још од раније тај глас у ријечима страног поријекла замјењује другим сугласницима — нпр. сугласником *й*: *Сийјейан*, *Пилиј*, *Јосиј*, као и: *йараон*, *йилџан*, *йоринџа*¹⁰, а видјели смо да такву замјену још

⁹ П. Ивић у *Die serbocroatischen Dialekte*, 1958, 81. каже да би се на терену Босне и Херцеговине могла правити два дијалектолошка атласа: један за православце, други за остале.

¹⁰ А. Белић, *Основи историје српскохрв. језика*, I, Фонетика, Бгд. 1960, стр. 109—110.

и данас као обичну сретамо у зх. говору; затим сугласником *в*: *Вилић, варба, вењер, воринџа*, што је обична појава у их., а за коју зна и наш цх. говор. Муслимани и нашег и било ког другог говора имају тај глас у свом изговору. Разлози за ту појаву, тј. за чување у изговору гласа *ф*, по мом мишљењу, исти су као и за чување гласа *х* (в. ниже), а чување гласа *х* је, опет, тјесно везано за појаву исламске вјероисповијести на нашем језичком тлу, за исламизацију. Та два питања су уско повезана, тачније речено исламизација је спријечила губљење ових гласова.

Историјске чињенице, а и језичка факта говоре да масовнијег прелаза на ислам на овом подручју није било прије друге половине XVI вијека. У другој књизи Историје народа Југославије Недим Филиповић, наш познати стручњак за турски период, подвлачи да се „у XVI в. у прилично великој мери исламизује Херцеговачки санџак“ и да се „земљорадничко становништво у XVI в. и даље исламизује“ (стр. 134). За нас је од значаја и ова Филиповићева констатација: „Супротност између сељака хришћана и муслимана у другој половини XVI в. појачава се услед све већег отпора сељака хришћана турској власти“ (op. cit. 135)¹¹. Курипешић, према Е. Оману, констатује да наши муслимани „у XVI веку посећују цркву као и џамију“ (Прилози за књижевност... X, 170). Ову историјску чињеницу потврђује и судбина гласа *х* на херцеговачком тлу. Наиме, као што је познато, глас *х* се у нашим крајевима почео губити у XVI вијеку. Проф. Белић претпоставља да је процес његова губљења трајао „од краја XVI века до средине XVIII века, када је, несумњиво, већ потпуно завршен у крајевима где се данас не изговара“¹². Ако овоме додамо да је већ у XVII вијеку на овом тлу морало бити доста муслимана домаћег поријекла који су са новом вјером обавезно примали и молитве, на арапском језику, које обилују гласом *х*, биће нам јасно откуда муслимани још чувају тај глас у свом изговору. Десило се, наиме, да су они који су прешли на ислам учврстили поколебану артикулацију овога гласа и тако су, макар и несвјесно, зауставили даљи процес његова губљења, а уз то заустављена је и супституција гласа *ф* неким другим гласом. Али, ја исто тако

¹¹ в. и Јов. Хаџи-Васиљевић: Муслимани наше крви у Јужној Србији, Братство, XIX, Бгд. 1925, 21—94. Васиљевић истиче да је у тим крајевима масовнији прелаз на ислам био у XVII в. (стр. 70, 77) и да се државна управа придржавала одредбе „да се вера не шири силом“ стр. 70, в. и В. Чубриловић: Порекло муслиманског племства — Југосл. историски часопис, I, 373. као и: А. Balagija: Les musulmans Yougoslaves, Alger, 1940.

¹² А. Белић, op. cit., 106.

сматрам да је и говор оних који су се тада исламизовали већ био претрпио неке промјене у том погледу. Мора се, наиме, претпоставити да је и код њих било нестало гласа *x* са апсолутног краја ријечи, или, да је његов изговор у тој позицији био врло слаб, скоро неосјетан. Даничић у Историји облика констатује да „од почетка XVII вијека кад је *x* већ било ослабило долази локат. множине без њега: гриесие (Посиловић), дворовие (Раднић), Млетцие (Дивковић), на врати (Микаља), диелие (Дивковић), достојанствије (Раднић), вода (Раднић), кућа (Раднић), књига (Посиловић)¹³. Иван Анчић, родом из Дувна и који пише „ду-манаским“ језиком, у другој половини XVII вијека није изговарао *x* „а трагови његова постојања налазе се још само у писму“¹⁴. Све то говори да је већ крајем XVI вијека нестало гласа *x* из финалних положаја у ријечима. Да је то тако говори нам и изједначеност локатива множине са инструменталом и дативом мн. и у говору наших муслимана. Да је исламазација била већ извршена у овим крајевима прије но се *x* изгубило из финалних позиција, говор наших муслимана морао би чувати тај глас и у локативу множине, и у свим другим случајевима гдје се налазио на крају ријечи. Другим ријечима, у говору наших муслимана морала би постојати обличка разлика између локатива мн. на једној страни и инструментала и датива на другој страни. Пошто те разлике нема, мора се претпоставити да су и они који су у XVI и почетком XVII вијека прешли на ислам већ престали да изговарају *x* у финалним позицијама и да су и код њих били створени формални услови за изједначавање локатива са инструменталом и дативом. Истина, могло би се рећи да су муслимани једначење ових облика извршили под утицајем њихових сусједа, дојучерашње браће по вјери; никакве разлике у језику међу њима тада још није било нити је могло бити. Само је таква претпоставка мало вјероватна. Ми смо већ указали на мишљење Н. Филиповића који управо за тај период констатује појачани антагонизам између припадника нове вјере, ислама, и оних који су остали у вјери својих предака. За тај период ова констатација је и оправдана. Зато је мало вјероватно да су они који су већ припадали вјери владајуће нације и који су се самим тим знатно одвојили од осталих, примили једну тако изразиту говорну особину од оних који су и вјерски, а најчешће и класно били нешто друго. Овдје не треба губити из вида ни то да су тада муслимани у овом дијелу Херцеговине били доста бројни (то потврђује и број муслиманских стариначких породица које данас налазимо на овом подручју,

¹³ Ђ. Даничић: Историја облика српскога или хрватскога језика, Бгд. 1874, 135—139.

¹⁴ Св. Марковић: Језик Ивана Анчића, СДЗБ. XIII, стр. 1—2, 60—65.

о томе в. ниже). Све то, по мом мишљењу, оправдава претпоставку да је једначење локатива са инструменталом овдје већ било завршено, или се налазило у завршној фази (локатив ту, свакако, више није имао крајње *x*) када је наступио период масовнијег прелаза на ислам. Све друге појаве: фонетске, акценатске, морфолошке и синтаксичке које су се дешавале у говору оних који нису мијењали вјеру, дешавале су се и у говору муслимана. То је схватљиво. Судбина гласа *x*, као и *џ*, сада је постала тијесно повезана са новом вјером. Све друге појаве које су се вршиле у језику имале су исте узрочнике и зато су морале бити опште. Вјера није могла да утиче на то да се само у говору муслимана конзервирају још неке говорне особине, а то због тога што за то није било никаква ослоња, језик туђина био је стран људима нашега поријекла и све промјене које су се дешавале у говору једних дешавале су се и у говору других — биле су опште (в. ниже).

Истина, када говоримо о овим појавама, ми првенствено мислимо на сељака муслимана. Муслиманска чаршија могла је имати и својих специфичности у говору, а аге и бегови разликовали су се класно не само од кмета немуслимана него и од сељака муслимана. Све је то малодраза и на говор муслиманске чаршије. Иновације које су захватиле говор села, најчешће нису прелазиле градске зидине. Социјалне и психолошке оградe биле су препрека за изједначавање говора (в. П. Ивић: *Die serb. Dialektologie ... 81*).

Овдје треба указати и на оне случајеве који и данас знају за глас *x* на крају ријечи. То су примјери типа: *грах*, *орах*. На цијелом подручју овога говора наилазимо на овакве примјере не само у говору муслимана него и осталих. Да ли то противуријечи ономе што је раније речено? По моме мишљењу не. Нема никакве сумње, глас *x* се прво губио из оних позиција у којима је његова артикулација била најлабавија — то је крај ријечи. Видјели смо да је у облику локатива множинне именица тога гласа нестало код свих представника овога говора; тако се, несумњиво, десило и у генитиву мн. замјеница и придјева и у 1. лицу једнине аориста — у свим тим облицима најчешће ми ни данас немамо гласа *x*. Такво стање је наслијеђено из онога периода када је започео процес губљења овога гласа. Код именица, како је већ речено, у номинативу (односно номинативу и акузативу) једнине још увијек и у финалним позицијама имамо тај глас. Али, ту глас *x* може бити и доцније унесен аналогијом. Наиме, мора се претпоставити да су и именице у овој позицији изгубиле глас *x*, а да је касније, када је већ заустављен процес његова губљења, према зависним падежима тај глас повраћен и у облик номинатива. Тај процес могао је бити потпомогнут примјерима типа:

севдах-севдаха, *Алах-Алаха* и сл. Не треба искључити ни утицај других именица м. р. које су у номинативу чувале крајњи сугласник. Тако према односу: *браи-браиџа*, *град-града* могло је да се поново јави и: *орах-ораха*, *грах-граха*, јер је глас *x* поново постао стабилан. Што се ово није десило у осталим случајевима у којима је *x* било на крају, лако се да објаснити. Ни у облицима замјеница и придјева, ни у облицима аориста или имперфекта (ако га је било) глас *x* се не јавља у другим облицима осим генитива мн. односно 1. лица једине, и 3. л. мн. имперфекта. Истина, ту *x* није на апсолутном крају ријечи, а то, опет, значи да тамо није ни на који начин могло доћи до његова поновног враћања у систему, ако се из тих облика он већ једном био изгубио. Уз ово можемо указати и на оне случајеве у којима је глас *x* замијењен неким другим гласом [твор (< дхор, Белић, Фонетика, 107), буздован (Шкаљић, Турцизми, s. v.) марха — јавља се у XVI в., а већ од XVII в. као *марва*, *RJAZiU s. v.*] и у којима је тај глас задржан и у говору муслимана. Ни ту није било никаквих аналошких могућности да се те ријечи врате на старије фонетске облике.

Како видимо, процес исламизације на нашем језичком подручју, а нарочито на подручју цх. говора, имамо је знатног утицаја на судбину гласа *x*, а и *ф*. За наш цх. говор исламизација је, како ће се ниже видјети, била од пресудног значаја и за његово одвајање од источнохерцеговачког говора¹⁵.

2. У другу групу говорних особина убрајамо појаву неразликосвања африката *ч* и *ћ*, *џ* и *џ*, односно свођење првих на друге. Ми смо већ истакли да је то говорна особина муслиманске чаршије која, истина, понекад постаје и особина других, као и муслимана приградских села. За разлику од судбине гласова *x* и *ф*, ова појава, дакле, није постала битно обиљежје говора наших муслимана. Док *x* и *ф* иду заједно са религијом, елиминисање африката *ч* и *џ* постала је углавном особина градског становништва. Друго је питање како треба објашњавати ову појаву. Постоје, наиме, два мишљења о поријеклу ове појаве. Проф. Белић појаву меког *ч* (*ч'*) и меког *џ* (*џ'*), који су се лако могли изједначити са *ћ* и *џ*, приписује западном штокавском говору. У његовом раду: О значају западног штокавског говора за историју српскохрватског језика¹⁶, о томе читамо: „Сем других особина, западни дијалект има још једну којом се одликује и од чакавског дијалекта и од штокавског, а то је *ч* (свакако и *д'џ* уколико се оно у нашем језику тада јављало); међутим у прасловенском *ч* је било

¹⁵ в. П. Ивић: Два главна правца развоја консонантизма у српскохрв. језику, Годишњак Фил. фак. у Новом Саду, књ. II.

¹⁶ Јужнослов. филолог, XXIII.

меко (као што је и данас напр. у руском), па се та његова мекоћа задржала у западном дијалекту док се и у чак. и осталом шток. изгубила¹⁷.

П. Ивић у раду: Два главна правца развоја консонантизма ... појаву свођења наше четири африкате на двије у Б. и Х. доводи у везу са утицајем турског језика у којем „наспрам два реда штокавских африката овога типа постоји само један“¹⁸. У говорима Славоније, проф. Ивић „неразликовање африката реда ч од оних реда ћ“ објашњава утицајем мађарског језика.

Како видимо ту имамо два опречна мишљења. Док проф. Белић у умекшаним африкатама ч и њ, а и њиховом свођењу на ћ и ђ, види архаичну особину која, поред осталих, карактерише његов западни говор (а тај се говор „у току времена спуштао на југ у Босну и Херцеговину, углавном западно од реке Босне и Неретве, заузимајући делимично у Далмацији крај између Неретве и Цетине“¹⁹), проф. Ивић ту појаву на нашем подручју тумачи утицајем неког другог језика.

Овдје је већ речено да се арае свођења два пара африката на један у говору наших муслимана никако не подудара са распрострањеношћу употребе гласова х и ф на овом подручју. Док су х и ф карактеристична особина говора свих наших муслимана, која је временом могла да престане бити и искључиво њихова говорна особина, непосједовање африката ч и њ у говору никако није везано за припаднике исламске вјероисповијести. Има читавих области гдје и муслимани лијепо разликују ове сугласнике исто онако као и њихови сусједи православци, иако на истом том подручју други немају у своме говору гласове х и ф. Такав је, рецимо, говор данашње источне Херцеговине, као и огромна већина мјеста данашње централне Херцеговине; затим Санџак, а и у Босни има читавих села у којима муслимани разликују ч и ћ, њ и ђ²⁰, па и у западној Херцеговини има муслимана који разликују ове гласове. Све ово, по мом мишљењу, упућује на закључак да на босанско-херцеговачком терену свођење два пара африката на један може бити и стара особина која је само потпомогнута страним утицајем. Овакво објашњење мора да се прими за скоро сва босанска села у којима се ч и њ једначе са ћ и ђ. Од раније је познато да наш сељак никада није био билингва²¹. Он чак није

¹⁷ Јужнослов. филолог, XXIII, 70.

¹⁸ Два главна правца ... 173—174.

¹⁹ *op. cit.*

²⁰ За села око Јајца, Приједора, Кључа и Бугојна в. Годишњак зад. Саре и Васе ... св. II, стр. 41. Решетар је сувише уопшито појаву неразликовања ч и ћ за све муслимане и католике Б. и Х. (*op. cit.* 131—132).

²¹ Вл. Ђоровић, СНЕ, II, 923.

био у стању ни да једну реченицу искаже на турском језику. Ако је и примао турцизме, примао их је, у већини случајева, као изоловане ријечи, као називе за поједине појмове којима је често придавао и домаће ријечи као објашњење (уп. *арз* и *образ*, *дин* и *иман* и *џурска вјера Мухамедова, сабах-зора*), а које је, опет, све и фонетски и акценатски једначио са домаћим ријечима. Ово се никако не коси са оним што је речено за гласове *x* и *џ* на овом подручју. Они који су примали ислам, примали су и молитве те нове вјере. Молитве на арапском језику учене су напамет, без икаквог разумијевања њиховога смисла (као што је чест случај и у другим религијама), а то свакодневно понављање тих молитава које обилују гласом *x*²² утицало је на чување тога гласа и у домаћим ријечима. Овдје указујемо на једну од основних молитава којом је отпочињан „сваки добар посао“ и која гласи „*Бисмиллахи-рахмани рахим*“ и која је безброј пута дневно понављана. Код гласова *ч* и *џ*, међутим, није такав случај. Ти се гласови знатно рјеђе јављају у ријечима које смо ми преузели из турског језика него гласови *x* и *џ*, нарочито *x*. Да бисмо се у то увјерили довољно је погледати у Шкаљићев рјечник турцизама. У том рјечнику одреднице са иницијалним *ч* заузимају 30 страница (125—155), одреднице са *џ* 18 страница (217—235), а одреднице са *x* заузимају равних 59 страница (300—359), а са *џ* 19 (272—291). Ако овоме додамо да има много турцизама који имају глас *x* у средини или на крају ријечи, јасно ће нам бити зашто је управо тај глас, који је приман са ријечима туђег поријекла, имао знатног, чак и пресудног, утицаја на судбину истога гласа у домаћим ријечима.

Према томе, ја сматрам да је свођење два пара африката на један у говору сеоског муслиманског становништва Б. и Х. особина наслијеђена из старог западног говора, а сви они знају и за друге архаизме у говору. Пошто западни говор у својој експанзији није допирао далеко на исток преко Неретве, на том подручју и немамо изједначене ове гласове, јер за то тамо није било ни повода. Турски језик, понављамо, ту није ништа могао да измијени. Турцизми са изворним *к'* (меко *к*) примани су у већини случајева са-*ћ* [*к'ар*=*ћар*, *к'ебе*=*ћебе* (в. код Шкаљића, Турцизми, XXXI—XXXIII)], а ријечи које су у изворном изговору имале *с* примане су и са *ч* (*сарџаф*-*чаршаф*, тако и *чифџи* и сл.). Истина, Шкаљић каже да „наше *ч* настаје од турског тврдог *к*. На примјер: *конак-коначиии*, *мерак-мерачиии*“ (ор. cit. XXXIII), али, ови примјери не потврђују наведено Ш. мишљење. Ако ја добро схватам писца, од турског тврдог *к* требало би у нашем језику очекивати *ч*, рецимо од *мерак* - *мерач*, од *конак-конач* као што од турског *к'* имамо *ћ*: *к'есим*=*ћесим*, *сирк'е*=*сирће* и

²² П. Ивић, ор. cit.

сл., а тако није у наведеним примјерима. Што од *к* испред *и* у наставку за образовање глагола (-*ићи*) добијамо *ч*, то је стара гласовна појава за коју знају и ријечи домаћег поријекла (исп. *јунак-јуначићи*, *сељак-јосељачићи се* и сл.).

Друкчије се може објашњавати ова појава у говору градског становништва. Мада ни ту, нарочито у Босни, не треба потпуно искључити особине западног говора, на говор градског становништва које је тежило билингвизму турски језик могао је да има утицаја на једначење ових сугласника. У градовима има знатно више и других особина преузетих из турског језика него на селу. У градовима је било и правих „Туркуша“, правих Турака, уз то на говор градског становништва имала је утицаја и државна администрација, затим школа, а било је и боравака у Турској (Ивић, *op. cit.* 175). Све је то допринијело да се ту устали један пар африката мјесто два пара, то чак и у варошима које су биле доста далеко од граница старог западног говора, као што је, рецимо, Столац. Истина, за говор Стоца морају се имати на уму и они муслимани који су последије напуштања Далмације прешли на цх. подручје и који су, ако су били бројни, могли ову особину наметнути и старосједиоцима (Дедијер, *op. cit.*, 136). Наш сељак исламске вјероисповијести био је далеко од многих особина за које су знали муслимани градова. Осим вјере и вјерских обреда, као и имена, сељака муслимана ништа више није везивало за муслимана грађанина. Они су се у већини случајева класно разликовали, што је било довољно да то буду два засебна свијета. То је, свакако, и разлог зашто између сељака исламске вјере и његова православног сусједа има знатно више заједничких особина него између сељака и грађанина исламске вјере. То је исто тако и разлог зашто севдалинка, као пјесма беговске чаршије, никада није постала и пјесма сељака муслимана који је и даље пјевао уз гусле, само не више о Марку и Милошу него о Муји и Халилу. Као што видимо, класни моменти и овдје су били одлучујући. Е. Оман констатује да је поред племића и народ прелазио на ислам, али да код њега „вера и обичаји пробијају увек испод његовог мухамеданства ... има само једну жену ... пије вино и шљивовицу ... изузев бајрама и рамазана, он зна само за хришћанске празнике.“ (Прилози, X, 170).

3. Има знатно више особина које су заједничке свим становницима овога подручја (изузимајући градска насеља). У првом реду ту треба говорити о рефлексима старог гласа јата.

У почетку је речено да је ово јекавско подручје и да је то једна од његових битних одлика која га у исто вријеме повезује са источним и сјеверним сусједом, а одваја од западног сусједа. Овдје је већ речено и то да цх. јекавизам није онога типа какав је источнохерцеговачки. Испри-

тивачи мостарског говора још раније су констатовали да ту немамо увијек двосложну замјену јата у дугим слоговима.

Матеј Милас у раду: Данашњи мостарски дијалекат²³ каже да православни не изговарају *ије* у замјену за дуго *е*, већ *иѐ*²⁴. Муслимани и католици, према Миласу, ту су икавци.

Вл. Ђоровић у осврту на овај Миласов рад (Der Dialekt von Mostar²⁵) констатује да у Мостару под силаним акцентом православци имају *ѝјѐ*, муслимани и католици *и*. За околину Мостара Ђоровић констатује: *ѝјѐ*: *слијѝѝ*, *бијѝл*; а за један дио Попова поља и област између Стоца-Чапљине-Мостара и Дубрава, гдје католици и муслимани чине већину, каже да „није искључиво ни икавски ни јекавски“ него да има усамљених икавских острва у јекавштини и јекавских у икавштини²⁶.

Проф. Вуковић (Карактеристичне особине мостарског говора²⁷) такође констатује икавизам у говору католика и муслимана Мостара; православци су јекавци, а и у изговору икаваца околних села чујемо јекавске облике: *ћераѝи*, *оѝен*, *ѝевер*, *ћевојка*, *ћѝца*. Ови примјери, као и неки други јекавизми у њихову изговору, навели су проф. Вуковића на закључак да је у Мостару примаран ијекавски изговор „вероватно и код католика, а нарочито код муслимана“, а за околна села ту читамо: „Извесна села у околини, где се говори ијекавски са много примеса икавског изговора, показују јасно да су икавизми секундарна појава, јер јекавизми, као видно обележје говора православног дела становништва овога краја, не би могли бити накалемљени у говору муслимана и католика“. Ту се констатује да мјесто дугог јата наилазимо и на једносложну замјену: *бјѝло*, *лјѝло* (л + ј), *дјѝлиѝи* поред двосложне: *сијѝло*, *лијѝло* као и *снѝег* поред *снѝјег*. Ђоровићеве примјере *снѝјѝг*, *лијѝѝи* из околине Мостара, проф. Вуковић оспорава јер би то „значило да се и ту врши процес сливања двосложне у једносложну замену“, а он то није „нигде могао приметити“ (стр. 955).

Како видимо, овдје имамо три скоро опречна мишљења. Прије него изнесем своје мишљење о јекавизму овога подручја треба указати на ово:

1. Икавизам мостарских католика и муслимана, нарочито у оном дијелу града који се налази на западној обали Неретве потпуно је разумљив. Територијално то је западна Херцеговина, а она и јест икавска.

²³ Rad JAZiU, књ. 153.

²⁴ стр. 50.

²⁵ Archiv für sl. Phil. књ. XXIX.

²⁶ стр. 500.

²⁷ Гласник Југословенског професорског друштва, књ. XVII, јули-август 1937.

То је прво што се мора узети у обзир: друго, сви ти католици ту су дошли из западнијег залеђа, тј. са икавске територије, а има и муслимана који ту нису старосједиоци; на крају, овдје не треба запоставити ни жидбене и друге везе које су постојале између Мостараца на једној страни и Блата, Броћна, Љубушког на другој страни. То је све имало утицаја на формирање мостарског икавизма. Овај, пак, дио Мостара који територијално припада централној Херцеговини, битно се разликује по говору од западног дијела. Ту поред православаца и муслимани у већини имају јекавске рефлексе старог гласа јата. Овај дио града и иначе је више везан за своје јекавско залеђе него за западнохерцеговачко подручје.

Наравно, Мостар се данас никако не може сматрати градом који има икавски изговор. За данашњи мостарски говор може се рећи да он по огромној већини својих особина припада централнохерцеговачком говору.

Проф. Белић, а на основу неких натписа на стећцима, на једном мјесту рече да је „Херцеговина у долини Неретве била ијекавска и икавска“ (СНЕ, IV, 1077). Ово се може двојако схватити. Наиме, може се мислити да је источни дио Неретвине долине био ијекавски, а западни икавски. Ако се тако схвати мишљење проф. Белића, онда то одговара и данашњем стању говора на том подручју. Али, ако се ово мишљење веже само за једну страну, било источну или западну, не мислим да стећци упућују на правилан закључак. На источној страни од Неретве, без икакве сумње, аутохтоно становништво увијек је било јекавско; западно од Неретве, исто тако, никада није било много јекаваца. Јекавска села која се данас налазе на том подручју, углавном уз саму Неретву, новијег су постања, односно православно становништво није на том терену аутохтоно. Јекавизам је, дакле, битна особина источног дијела Неретвине долине, икавизам је особина њене западне стране. Ако стећци говоре друкчије, у питању могу бити и клесари. Није без значаја ни то што се и данас највише добрих зидара и клесара регрутује из западне Херцеговине. Вјероватно су и раније људи са тог подручја били вјештаци за рад у камену. Због тога ми и у натписима на стећцима морамо увијек рачунати и на изговор клесара који су, како је већ речено, долазили из западне Херцеговине, а који су, опет, били писмени.

2. Ђоровићева констатација да у селима западног дијела Попова поља, као и на подручју између Мостара и Стоца има икавских острва у јекавском мору (мисли се на говор католика и муслимана) не одговара стварном стању. Данас је то чисто јекавско подручје. Сумњам да је и прије 50 година било друкчије, бар што се замјене јата тиче. Исто тако

Ђоровић није у праву ни када муслимане Подвележја и Гњојница проглашава икавцима (в. и код Вуковића, *op. cit.* 954). Ако се мисли на старосједиоце, онда се за сва ова мјеста може рећи да су она јакавска, досељеници са икавске територије никада овдје нису били тако бројни да би могли наметнути свој изговор онима које су ту затекли.

3. Проф. Вуковић констатује да у истој православној кући старија чељад изговарају: *снѝјег*, а млађа *снѝег*. Он уз ове примјере биљежи и: *бјѝло*, *дјѝлѝи* поред *сијѝло* односно *сијѝло*. Ја мислим да ова констатација потврђује наше мишљење о вриједности замјене јата на овом подручју. Старији су двосложну замјену донијели из свога старог завичаја, а то је источнохерцеговачко говорно подручје, и пошто су имали већ оформљен говор, они ништа нису мијењали на новом подручју, нити су се ту једначили са старосједиоцима. Млађе генерације, које су рођене и одрасле на цх. говорном подручју, у већини случајева нису примале изговор својих родитеља, него изговор своје околине, изговор старосједјелаца са чијом су дјецом и проводиле дјетињство. Отуда код њих *ије* према *ије* у говору њихових родитеља.

4. Проф. Вуковић је посумњао у тачност Ђоровићевих примјера типа: *снѝјѝг*, *бѝјѝлѝ*, јер би то значило „да се и ту врши процес сливања двосложне у једносложну замену“ (*op. cit.* 955). Као што је већ речено, ја мислим да за ово говорно подручје не можемо рећи да има као правило *ије* мјесто јата у дугим слоговима — како под узлазним тако и под силазним акцентом, а овај говор узет у цјелини никад није ни имао такву замјену. Изузетак од овога чине само случајеви у којима се јат нашло у крајњим слоговима. Такви примјери редовно и овдје имају двосложну замјену *-ије*: *ѝрије*, *дѝије*, *смије*²⁸. Ако се у говору старијих православаца јави *-ије* и ван ове позиције, то је особина говора њиховога старог завичаја. На овом подручју такав рефлекс дугог јата никада није био досљедно уопштен. Ђоровић је, вјероватно, своје судове о јатовој замјени на овом подручју доносио на основу изговора који је слушао у својој породици, али то није био типичан говор централне Херцеговине. Ђоровићи су, наиме „из Браног Дола у билећком котару ... а старина им је у Риђанима“²⁹. Па ни у изговору самог Вл. Ђоровића није било класичне јатове замјене у дугим слоговима. О. Броч у његову изговору констатује само *ије*, без *ј*, а то је врло блиско данашњем централнохерцеговачком *иѝ*³⁰.

²⁸ М. Реџетар, *Jezik Marina Držića*, Rad, knj. 248, стр. 134.

²⁹ Ј. Дедијер, *Херцеговина*, стр. 300.

³⁰ О. Броч: *Очеркь физиол. слав. рѣчи као и М. Реџетар*, Rad, knj. 273, стр. 239.

Примјере као: *снѣјѣг*, *бијѣл* са дужином на другом слогу јатове замјене налазимо и у данашњем их. говору, и то све чешће што се више приближавамо граници цх. говора. То значи да је та дужина ту могла настати као последица контаминације их. *ије* и цх. *иѣ*, исто онако као што је та дужина настала и у говору оних који су дошли на цх. подручје из источне Херцеговине и који су у току времена уопштили дуго *ѣ* у *ије* од *ѣ*. Дужину на другом слогу јатова двосложног рефлекса (*-ије*) налазимо и ван цх. говора. Решетар је констатује у говору Боке (*Der Štokavische*, 89), а налази је и Вушовић (СДЗБ. III, 7) у околини Никшића, затим Ружичић у Пљевљима (СДЗБ. III, 128, 134), Георгијевић у говору Личког поља (Јужносл. филолог XIX, 143—149). Наравно, њено поријекло у овим говорима може бити и друкчије од цх. говора³¹.

Ми смо већ истакли да је од кратког јата на овом подручју редовно јотује сугласнике *л* и *н*. Једносложни рефлекс дугог јата — било то *јѣ* или *иѣ*, по правилу, не утиче на измјену претходних сугласника, отуда ту имамо: *диѣше*, *дјѣше*, али *ђеца*, *лѣио*, *лјѣио* (*л + ј*) поред *љеиоша*. Једино сам у говору неких муслимана околине Мостара биљежио *мјѣко* и *јѣио* што значи да је ту дошло и до јотовања сугласника *л* и *је* од дугог јата, а пошто они и иначе немају *љ* у свом говору, мјесто тога гласа имамо његову редовну замјену — сугласник *ј*. Осим тога, једносложни рефлекс дугог јата врло често налазимо и у писму људи са тога подручја, а они пишу онако како осјећају, и како изговарају. Зато није ријетка појава да прочитамо: *дјѣше*, *бјело*, *сјено* или *Бјело њоље*, *Орѣјеш*, *Пјесци*. Ово чак и у актима и натписма званичног карактера. На ову појаву налазимо и у забиљеженим пјесмама са подручја централне Херцеговине. Љ. Мићевић из Попова наводи: *сукњо бјела, моме цвјећу, љѣио цјело*³².

Т. Маретић у својој великој граматички каже да се *је* у *вјѣк* и *сјѣно* чешће јавља него у *бјѣда*, *рјѣка*, али се дешава и да једно исто лице има и овакав изговор и изговор са двосложном замјеном³³. И М. Решетар је однос једносложне и двосложне замјене јата везивао за интонацију³⁴. Ово подручје не потврђује такво мишљење. Интонација акценгованих слогова са јатом није овдје условила разлике у рефлексима тога гласа. Све то, опет, упућује на закључак да и рефлекси јата, као и неке друге гласовне особине, говоре о архаичности цх. говора. На основу свих ових момената ја долазим до закључка да се наш цх. говор доста рано, вјеро-

³¹ В. Rešetar, *Der Štokavische*, 89. А. Белић: *Rocznik slaw.* I, 191—192.

³² Љ. Мићевић: *Живот и обичаји Поповаца*, стр. 275, 276.

³³ Т. Maretić: *Gramatika i stilistika*, Zgb. 1933, стр. 54.

³⁴ Rad, knj. 248, стр. 134, као и Rad, knj. 273, стр. 208.

ватно у периоду исламизације, одвојно од свога источног залеђа и да је због тога у многим својим особинама заостао иза их. говора који је настао да и даље, све до новијег времена, буде жариште иновационих појава.

Истина, могло би се рећи да је, можда, ово подручје првобитно било икавско и да је послје јекавизирано. За околину Мостара проф. Вуковић, како је већ речено, каже да је њен изворни говор јекавски, а да је икавизам ту секундарног поријекла (ор. cit. 954). Ја сам у раду о говору села Буне за јекавизам тога села претпоставио да је он ту секундарног поријекла. На такав закључак упућивало ме поријекло Буњана. Према Дедијеру на Буну је најстарија породица Темаловића, а и они су из Вргорца, од осталих бунских породица 4 су са јекавске а 12 са икавске територије (ор. cit. 250). Према томе, логично је било претпоставити да су становници овога села првобитно били, у већини, икавци и да су се јекавизирали у додиру са становницима околних јекавских села.

Али оно што вриједи за Буну, никако се не може уопштити за читаво цх. подручје. Најстарији говор овога подручја био је јекавски. То потврђује говор муслимана старинаца који су ту „од вазда“. Њихови су преци примили ислам и као припадници вјере владајуће нације они нису били принуђени да мијењају мјесто становања. Управо, економски разлози и били су најодлучнији при одлучивању да ли ће се мијењати вјера. Поред тога и топономастика овога подручја говори у прилог ове тврдње. Топоними типа: *Пиесци*, *Бјело Поље*, *Ориџеш*, *Бјелише*, *Трџбањ*, *Дрењак*, *Речице*, *Брегови* показују да је то од раније јекавска територија. Са друге стране Неретве, одмах до Буне, налази се село *Слигчића* као изразита потврда икавског говора на том подручју³⁵. Мислим да је све ово и разумљиво. Икавизам као типична особина западног говора у својој експанзији допирао је само до великих природних препрека какве су биле Босна и Неретва³⁶. Преко тих ријека на исток икавизам нигдје није постао доминантан.

³⁵ Ћ. Трухелка у Гласнику Зем. музеја за 1893. годину наводи један надгробни натпис са Слигчића у коме налазимо: *свакому човику, ками усиче* (стр. 96); натписи из другог дијела Херцеговине су јекавски (в. на истом мјесту натпис из Дабра).

³⁶ А. Белић, о значају западног шток. говора. Д. Брозовић у раду: О структуралним и генетским критеријима у класификацији хрватско-српских дијалеката (Зборник за филологију и лингвистику Матице српске, књ. III, Нови Сад 1960) на стр. 85, испод текста, каже да су „... оригинални херцеговачки говори исунили изразину до Неретве, а међу њима самима настала је диференцијација; они уз Неретву дошли су у додир с икавцима и добили су за сусједни говор ишио су дали људство за миграције на сјеверозапад“. Очигледно овако стилизовану реченицу не треба схватити као контрадикторну јер је Брозовић при крају јасно рекао да је супстратско становништво у долини Неретве било икавско. Сматрам да овај мој рад довољно јасно говори да се такво мишљење не може прихватити.

Друго питање, које је уско повезано са овим, јесте: зашто централно-херцеговачки јекавизам није слиједио развитак источнохер. говора, односно зашто и тај јекавизам не карактерише *-ије* мј. јата у дугим слоговима?

Да бисмо одговорили на ово питање потребно је упознати се са поријеклом становништва, а и са исламизацијом овога подручја. На основу података које нам о овоме подручју дају етнолози може се закључити да овдје имамо поред старинаца и досељеника из источне и из западне Херцеговине.

Старинци су на овом подручју у већини случајева муслимани; има и православца старинаца, а међу католицима их је „врло мало“ (Дедијер)³⁷. Према непотпуним подацима до којих се може доћи, на подручју нашег говора има око 240 старих братстава (а херцеговачка братства су доста разграната. Дедијер каже да су ријетке породице у Херцеговини које имају мање од 10 кућа, а има их знатан број које броје педесет до сто кућа, нису ријетке ни оне које броје двије до три стотине кућа) (Херцеговина, 170).

Из источне Херцеговине православци су се спуштали у долине ријека још од XVI вијека, али већих имиграција на ово подручје са их. терена није било све до куге (1817). Од почетка XIX вијека бројнији су досељеници са тог подручја, али ни они никада нису долазили масовно, и не у једно мјесто.

Са западнохерцеговачког подручја, такође, до XIX вијека није било већих досељавања на подручје цх. говор³⁸. Ако је са тога подручја било досељавања муслимана, они нису ишли даље од Мостара и Чапљине (Дедијер, *op. cit.*, 136). У села, свакако, нису одлазили, јер овамо се и нису досељавали сељаци него аге и бегови. Сељаци, везани за земљу, радије су мијењали вјеру него постојбину (в. А. Ујевић, *Имотска Крајина*, Сплит, 1953, стр. 90).

Већ је речено да масовнији прелаз на ислам на овом подручју имамо ек у другој половини XVI вијека. Без сумње, на ислам су прво прелазили они који су били економски јачи и који су преласком на ислам чували и појачали своје економске позиције³⁸. Број стариначких муслиманских

³⁷ Ј. Дедијер каже да католици источне Херцеговине „с православним и муслиманима источне Херцеговине чине цјелину, уз то славе крсна имена, говоре ијекавски, у одијелу се не разликују од осталих Хумњака.

³⁸ в. Јов. Хаџи-Васљевић, *op. cit.* 193, и Е. Оман каже да на подручју Б. и Х. није било вјерске традиције и да су и раније многи, чак и краљеви, мијењали вјеру, а „крајем XVI в. налазимо у ове две покрајине, само аге и бегове на место некадашњих племића; али српско име које задржавају уз турско одаје им порекло“ (Прилози за

породица на овом тлу јасно говори да је у то вријеме нова вјера овдје имала доста присталица.

Чини ми се да у овоме треба тражити и узроке за одвајање цх. говора од говора источне Херцеговине. Као што је познато, још у XV вијеку на јекавском подручју имали смо дифтонг мјесто *ѝ*: *виѝк*, *сниѝг*. М. Решетар за дубровачки говор каже да је: дуго *ѝ* већ у првој половини XVI вијека било или могло бити двосложно у крајњем отвореном слогу (*није*, *двие*, *ѝрије*) и у завршенима проном. — адјективне декл. (*ијем*)³⁹, а како смо и ми овдје истакли и наш цх. говор у тој позицији зна за двосложну замјену. Истина, ту је *овим*, али то се објашњава утицајем промјене других основа. Остале позиције у то вријеме још нису знале за двосложно *ије*. Проф. Белић дифтоншки рефлекс јата приписује и херцеговачким иселјеницима у Лици, гдје се тај рефлекс доцније свео на једносложно *је*: *вјек*, *инјег*, *рјека*⁴⁰. За лички једносложни рефлекс јата у дугим слоговима лако је наћи објашњење. Тај се говор рано издвојио из матичних говора (а то је друга половина XVII вијека) и ту се конзервирало стање које је понесено из старог завичаја, то је *ѝе* које ту прелази у *је*.⁴¹ За наш цх. говор не може се рећи да је територијално прекинуо везе са својим источним сусједом, али, по моме мишљењу, ту има других момената који су могли утицати на његово одвајање. То су, у првом реду, разлози економске природе, а они су дошли као последица исламизације. Цјело ово подручје било је власништво домаћих феудалаца⁴². Многи од њих имали су своје посједе и на подручју зх. говора, економска повезаност са источним залеђем била је знатно слабија. Родбинске везе са их. подручјем, такође, нису биле тако јаке. Познато је да осим Требиња, које од раније гравитира ка Мостару, на читавом их. подручју поред Љубовића у Невесињу и можда још неке породице

књижевност, језик, историју и фолклор, књ. X, стр. 168) као и В. Чубриловић, *op. cit.*,) а у првој половини XVI в. у Херцеговини је био „велики проценат муслиманског становништва (42,5%)“ што се односи „највећим делом или скоро све на наше исламизовано становништво“ а то је „јасан доказ да је исламизација нашег живља у Босни и Херцеговини још у првој половини XVI века била извршена у великој мери“ Атанасије Урошевић према подацима О. Л. Боркана, Зборник радова етнограф. института, књ. IV, Београд 1962. стр. 135.

³⁹ Rad, 248, стр. 134.

⁴⁰ Фонетика, стр. 93. За Коренички говор в. Б. Ластавица, Наставни вјесник, XV, 753. Ластавица ту наводи: *љејо*, *сљејоћа*, *кољевка*, *њесам*, *ѝоњѝи* поред: *вијек*, *ријеч*.

⁴¹ Св. Георгијевић из Личког поља наводи и потврда за двосложну замјену (Јужносл. филолог XIX, 143—149).

⁴² в. Е. Оман, *op. cit.*

у Гацку на читавом их. пудручју није било истакнутијих беговских породица. Све то, можда, говори да је цх. подручје послје исламизације прекинуло јаке везе са источнохерцеговачким подручјем, и да се од тада говор овога дијела Херцеговине почео самостално развијати. И иначе је карактеристично за онај дио нашега становништва који је прешао на ислам да је у много чему постао конзервативан. Хасан Ребац каже да „немамо ни у једном делу нашега народа више очуваних српских расних одлика и особина, више очуваних старих српских пре-кршћанских обичаја, навика и наклоности него их има код Срба муслиманске вере. И данас је, каже Ребац, најконзервативнији у свему ... баш наш муслиман“. Уз то Ребац додаје да се наши муслимани „нису мешали ни с којим другим народом у масама“, и да су „очували свој језик“ а писменост је била „готово никаква“. Да наш муслиман у огромној већини није знао језик владајуће нације, то је јасно. Ребац то поткрепљује и овим примјером. Неки муслимански вјероучитељ био је научио напамет једну пјесму на туђем језику у којој се говорило о заузимању Бање Луке, а он је ту пјесму сматрао молитвом⁴³. Мислим да нам све ово оправдава претпоставку да је исламизација имала пресудну улогу у конзервирању овога говора. То, опет, говори зашто је цх. у развојку замјене јата, а и другдје, стао на пола пута, зашто није слиједио еволутивни пут их. говора⁴⁴.

Мјесто јата у данашњим кратким слоговима још до исламизације развијена је једносложна замјена *-је*, а то је врло рано утиче на измјену сугласника *л* и *н* (*љешо*, *његоваши*) који се јогују на цијелом подручју херцеговачких јекавских говора. Послије ових сугласника мијењали су се, у додиру са тим *је*, и дентали *џ* и *џ* (*ћераџи*, *ћевајка*), затим струјни *с* и *з* (*седница*, *изелица*). Ово су примјери који повезују цх. са их. говором. Међутим, их. је у том процесу јотовања отишао даље и ту су процесом овога најновијег јотовања захваћени и уснени сугласници (*џљесма*, *бљечве*, *вљера*, *мљера*). Пошто се, хронолошки гледано, ово јотовање вршило најкасније, јасно је зашто оно није захватило и централно-херцеговачки говор. Истина, ни на их. говорном подручју јотовање уснених сугласника испред *је* од јата није досљедно извршено. Управо, тај гласовни процес прекинут је прије времена. Због тога на овом под-

⁴³ Браство, XIX, 175—176.

⁴⁴ М. Решетар каже да га дијалекатски материјал упућује на закључак „да је двосложни рефлекс јата *-ије* новији од једносложног *је*, пошто нема сумње да у шток. говорима обнављање језика иде са југоистока на сјеверозапад“ Rad, 273, 211. Ово мишљење иде у прилог наше претпоставке о одвајању цх. говора од их. који је раније био жариште иновационих промјена.

ручју, као и на подручју других говора које је било захватило ово јотовање, према дублетима *йјесма-йљесма* имамо и *снойље-снойје*⁴⁵.

Дакле, и рефлексн старога вокалн јата показују да се наш цх. говор доста рано одвојио од их. и да је већ од XVII вијека наставио самостални пут развитка. Пошто су муслимани на овом подручју били у већини, мисли се на XVII и XVIII вијек, а они су, како је то већ наглашено, знатно конзервативнији од других, разумљиво је зашто се све то тако десило.

Овако схваћен цх. јекавизам омогућава нам да правилније схватимо цјелокупну структуру овога говора и да одредимо његово право мјесто међу другим херцеговачким говорима.

Има још једна особина која је заједничка свим представницима цх. говора, и која одваја ово говорно подручје од их. То је промјена двосложних мушких личних имена са дугоузлазним акцентом у номинативу. То су типови: *Мјјо, Јово; Сјље, Раде*. Имена овога типа у их. имају промјену именица м. р. на сугласник: *Јово-Јова-Јову; Раде-Рада-Раду*, а у цх. говору ова имена имају промјену именица на а: *Јово-Јовѣ-Јови; Раде-Радѣ-Ради*⁴⁶. Питање је да ли ова особина припада говору старинаца овога подручја или је унесена из зх. говора. Ја мислим да је то овдје аутохтона говорна особина.

Као што је познато, овакву промјену ових имена налазимо од Лике преко Босанске крајине, централне Босне, сјеверне Херцеговине до нашег цх. говора. Сви ти говори, узети појединачно, знају и за неке друге архаизме. То, опет, говори да је деклинирање ових имена по промјени именица ж. р. на а старије од промјене коју налазимо у их. говору. Решетар и каже да се могу разликовати три степена у развитку промјене оваквих имена: *ursprünglich waren wohl auch die männlichen Kosenamen, wie überhaupt bei Diminutiven häufig der Fall ist, Feminina (nom. Pera usw.), dann nahm auch der Nominativ die Endung des organischen Vokativs an (nom. Péro, nach voc. Péro), die Casus obliqui blieben aber (so in Bosnien) in ihrer ursprünglichen Form, endlich nahmen die männlichen Hypokoristika (im Südwesten) in den Casus obliqui auch die Endungen der männlichen Substantive an*“ (Der Štokavische..., 164). Из овога произлази да наш цх. говор чува једну од старијих фаза развитка промјене ових имена. Ја нисам могао доћи до неког писаног текста са овога подручја који би ми пружио доказ о времену јављања ове промјене на херцеговачком тлу. Народне пјесме које из Босне и Херцеговине дају Херман и

⁴⁵ Д. Вушовић: Прилози проучавању Његошева језика, 23.

⁴⁶ И. Поповић, Питања савременог књижевног језика, год. IV, св. II, 243—253, и мој чланак у Н. Ј., н. с. IV, 340—343.

Врчевић имају само их. промјену ових имена. Али, ту има један други моменат који нам показује да је промјена *Јово-Јове*, према њима и при својни придјев *Јовин*, оvdје доста стара. То су топоними⁴⁷.

У Мостарској котлини имамо *Вулин њоџок*, иако он долази од Невесиња. Ту има и: *Талина главица*, *Кајгин кичин* (*Кајго* је презиме). Код Мићевића налазимо: *Ромин гроб*, *Рудин њлас*, *Бисин врџ* (према *Бисо*), *Томине долине*, *Бајина долина*, *Јозин локањ*, *Кочин до*, *Михина долина*. У Седларима поред *Михина долина* и *Бурине долине* налазимо и *Радови броди*; у Струјићима има *Бајина долина*, а у сусједном Долу је *Радов врџ*; у Корићанима има *Љубово гувно*. Ова посљедња мјеста налазе се на граници између их. и цх. говора, што значи да се ту и мијешају ове промјене. То потврђују и наведени топоними^{47а}.

Ако полазимо од три фазе за које је знала промјена ових имена (*Јова-Јове*, *Јово-Јове* и *Јово-Јова*), а послјије свега онога што је до сада речено о овоме говору, јасно нам је зашто је цх. стао на пола пута. И оvdје, као и код гласова *x* и *џ*, замјена јата у дугим слоговима и јотовања сугласника, овај је говор само до извјесног времена слиједио их. говор. Доцније је та веза прекинута и ова два говора су наставила самостално да се развијају. Код промјене ових имена цх. је остао на другој фази, их. је отишао до краја.

Има још једна особина која карактерише ово говорно подручје. То су хипокористике на *a* са краткосилазним акценатом: *Хуса*, *Муја*, *Јдва*, *Сџлка*, *Брајнка*, као и: *Мџра*, *Фџша*. И облик и акценат ових имена говори о њиховој старини⁴⁸. Истина, оваква имена најчешће срећамо у говору Мостара и његове непосредне околине, али ће се на њих наићи и на читавом цх. подручју. Источнохерцеговачко говорно подручје не зна за оваква имена, ако она нису у наше вријеме унесена из говора Мостара. Ово исто тако потврђује да је наш цх. говор сачувао и ту више архаизама

⁴⁷ Ст. Секереш у говору барањских Срба (који су се населили у Барању са подручја јекавских херцеговачких говора у периоду од 16. до 18. вијека) налази *Stévo-Stévě*, *Đuro-Đurgě*, иако многе друге особине њихова говора упућују на наш источнохерцег. говор (нпр. замјена јата, акценат). То би значило да су ови „Херцеговци“ напустили стару постојбину у периоду када је и то (источнохерцег.) подручје знало за овакву промјену; па и јотовање у вези са *je* од јата показује старину: ту, наиме, имамо: *de*, *ћерат(и)*, али групе: *sje < sě*, *zje < zě* и *cje < cě* остају неизмијењене, што је данас општа особина јекавских говора херцеговачког типа (Стјепан Секереш: *Говор барањских Срба*, *Зборник за филолог. М. С. књ. III*, стр. 181-187).

^{47а} Љ. Мићевић, *op. cit.* 141—192.

⁴⁸ И. Поповић: О именима типа *Јово*, *Раде*, *Питања* савременог књижевног језика, година IV, књ. II, св. 2, стр. 246 и даље.

него их. који је хипокористике м. р. на *a* замијенио хипокористикама на *o*. Истина, у RJAziU за сва имена на *a* не стоји да су „од прије нашега времена“. Такву временску одредницу налазимо за имена: *Јова*, *Глиша*; за *Ива* стоји „у наше вријеме“, што налазимо и за *Гајо*, *Хусо*. Лично име *Грга* јавља се од XIII вијека, а *Грго* од XV; *Глишо* од XVIII, *Иво* од XVII; једино за *Ђуро* стоји да се јавља „од прије нашега времена“. Мада нам наведени подаци не дају јасан одговор, ипак се може закључити да за имена на *-o*, типа *Јово*, нема много потврда прије XVIII вијека, што значи да су се у говорном језику она могла јавити у XVII вијеку. Ако је ова претпоставка тачна, она иде у прилог нашем мишљењу о времену одвајања цх. од их. говора; односно то потврђује да се наш цх. говор одвојио од их. прије него што су хипокористике типа *Јово* пришле промјени имена типа *Марко*. И лички говори имају промјену ових имена као и цх. говор⁴⁹, то значи да су они такву промјену понијели из старог завичаја. Ово, опет, говори да промјена типа *Јово-Јова* није била обична на херцеговачком тлу прије XVII вијека, свакако не у оно вријеме када су се Херцеговци селили у Лику.

У вези са личким говорима да укажемо и на ово. Лички говори знају и за старије облике деκлинације. Ластавица наводи: *женами, руками, мошћиками*; у *њива, на школа, њо бара, њред враиш, њред враишије, за леђије*⁵⁰, као и: *крмком, Турком, војаком, дужником*⁵¹. Наш цх. говор не зна за архаизме ове врсте. Ту ће се појавити: *џџи мейџар, сџид динџар; за кравам, џџи куџам, џ кушоџам, џ куџам*⁵², али то су све примјери који су везани или за устаљене изразе или за прилошке конструкције, и у којима, скоро редовно, именица није носилац акцента, акценат је пренесен на предлог или број. Примјери које наводи Ластавица говоре да је лички говор знатно раније прекинуо везу са матичним херцеговачким говором него што се наш цх. одвојио од их. Док лички говори знају и за стари локатив, само сада без крајњег *x*, наш цх. говор никада нема такав облик локатива множине. Лички говори знају и за стари датив: *Турком, војаком*, у цх. нема ни трага том облику. Све то упућује на закључак да је цх. остао знатно дуже у тјешњој вези са их. одакле су и потицале све иновације. Управо та два говора чинила су заједницу и у оно вријеме када су датив, инструментал и локатив множине уопштавали као заједнички наставак *-ма (-има)*⁵³. Пошто је лички говор раније

⁴⁹ Б. Ластавица, Наставни вјесник, XIV, 758—759.

⁵⁰ О овим облицима в. А. Белић: Речи са деκлинацијом, 108.

⁵¹ Ластавица, *op. cit.*

⁵² Говор села Буне.

⁵³ А. Белић: Речи са деκлинацијом, 118—119.

прекинуо органску везу са херцеговачким говорима, разумљиво је што у том говору налазимо и остатака старе деклинације.

Овдје је већ наведено Решетарево мишљење по ком — обнављање нашега језика иде од југоистока ка сјеверозападу. Све особине које смо ми овдје разматрали потврђују то мишљење. Центар иновација било је подручје источнохерцеговачког говорног типа и одатле су се све те иновационе појаве распростирале ка цх. и даље. Али, ако је некада обнављање језика ишло правцем ЈИ—СЗ, данас више није тако. До наших дана их. говор се могао сматрати најпрогресивнијим, наш цх., како смо видјели, постао је доста архаичан у односу на тај говор. Данас се стање битно измијенило. Мостар, културни центар не само централне него и читаве Херцеговине, заједно са својом околином данас се јавља и као центар иновација у говору. Једна од таквих особина која карактерише и говор Мостара и уопште цх. говор је губљење имперфекта. Пошто је губљење овога облика појава новијег датума, их. још зна за тај облик, јасно је да се та особина у цх. развила послје одвајања од их. Као другу карактеристичну особину цх. говора указујемо на тенденцију изједначавања акцената у промјени појединих ријечи. Ми смо већ указали на типове: *дрљгбља̄*, *дрљговима* и *чӣӣа̄мо*, *чӣӣа̄ӣе* који карактеришу цх. говорно подручје. Овдје још можемо додати да се и у промјени других именица и промјенљивих ријечи уопште осјећа тежња за изједначавањем акцената, за елиминисањем акценатских разлика у једној парадигми⁵⁴. Источнохерцеговачки овдје остаје вјеран традицији, вјеран, најчешће, Вук — Даничићеву акценту, али је несумњиво да и тај говор запљускују, и то сваким даном све више, особине цх. говора. Није без значаја и чињеница да јотовање уснених сугласника у вези са *је* од јата све више престаје да буде говорна особина омладине их. говорног подручја. Ту особину данас најчешће срећамо у говору старијих, и то све рјеђе, чак и код старијих, што смо ближе граници цх. говора. Овдје можемо указати на још једну појаву, која се противи духу херцеговачког јекавизма. То су примјери као *Сӯӣјеска*, *сједница*, тј. са неизвршеним јотовањем. Ми смо раније истакли да све јекавске говоре Херцеговине управо и карактерише јотовање сугласника *ӣӣ*, *д* и *с*, *з* испред *је* од кратког јата. Тако је било до наших дана. Данас, међутим, под утицајем школе, књиге и радија све више оваквих примјера чујемо и у говору нашега сељака, нарочито сеоске омладине. Дух новог времена поред осталих промјена носи са собом и књижевни изговор који постепено руши говорне разлике између села и града. Због свега овога данас се може рећи да жариште иновационих појава није више наше село него град са свим својим кул-

⁵⁴ в. Акцент села Ортијеша.

турним институцијама. Другим ријечима, обнављање наших херцеговачких говора не иде више у правцу ЈИ—СЗ, како је било некада, него у правцу С (или СЗ)—Ј (или ЈИ).

На основу свега онога што је овдје речено може се дати овај закључак. Централнохерцеговачки говор чини засебан говорни тип који припада млађим говорима штокавског дијалекта. Овај говор ишао је заједно са источнохерцеговачким говором све до XVI или почетка XVII вијека. Пошто се у том периоду врши исламизација цх. подручја, а и због других момената — углавном економске природе, цх. подручје прекида уже контакте са својим их. залеђем и од тога времена наставља да живи самосталним животом. Отуда у овом говору наилазимо на многе архаизме за које не зна их. говор. Све промјене које су биле захватиле их. говорно подручје до овога периода, познате су и нашем цх. говору. Оне, пак, појаве које су се јавиле доцније у их. говору, не карактеришу наш централнохерцеговачки говор. А то због тога што су иновације раније ишле од ЈИ ка СЗ. У наше вријеме правац кретања иновација је обрнутог смјера: СЗ—ЈИ; односно Мостар и цх. говор сада се јављају прогресивнијим од говора источне Херцеговине.

Асим Пецо

Резюме

Асим Пецо

Место централногерцеговинског говора среди других говоров современной герцеговины

Централногерцеговинский говор принадлежит к младшим говорам штокавского диалекта. Несмотря на то, что данный говор, наряду с восточногерцеговинским и северногерцеговинским, принадлежит к екавским говорам Герцеговины, в отличие от западногерцеговинского икавского говора, между упомянутыми екавскими говорами имеются многие различия, допускающие деление этой территории на три отдельных диалектных типа: восточногерцеговинский, центральногерцеговинский и северногерцеговинский.

В начале данного исследования автор определяет место центральногерцеговинского говора среди остальных говоров Герцеговины, приводя некоторые существенные различия, имеющиеся между ними.

Во второй части работы автор стремится обосновать вопрос о происхождении центральногерцеговинского говора. По его мнению и этот говор был составной частью восточногерцеговинского говора вплоть до конца XVI или начала XVII века. С тех пор центральногерцеговинский говор начинает отделяться от восточногерцеговинского и продолжает развиваться самостоятельно. Связь с его северным соседом была позже немножко теснее, но северногерцеговинский говор в течение своего позднейшего развития подвергся сильнейшему влиянию некоторых боснийских говоров и прозорско-рамского икавскошчакавского говора.

Причины, повлиявшие, точнее, обусловившие отделение центральногерцеговинского говора от восточногерцеговинского автор находит в исламизации этой территории. Согласно данным истории, весьма сильный процесс исламизации охватил данную территорию в конце XVI — начале XVII вв. Как и везде, и здесь в ислам переходят прежде всего экономически сильные, с целью сохранения своих экономических позиций. Так как эта территория является самой плодородной частью Герцеговины, кажется естественным предположить, что большинство тогдашних землевладельцев подверглось исламизации. Уже в первой половине XVI века в Герцеговине было 42,5% исламизированного населения. Согласно данным, приводимыми Деднером и другими исследователями, здешние мусульмане в большинстве своем старожилы. Исходя из тех же данных массовое заселение этой территории православными имело место только в конце XVIII и в начале XIX в. Православные приходят сюда из восточной Герцеговины. Католики поселяются здесь только в конце XIX и в начале XX в.

Наряду с этими данными, автор стремится также языковыми фактами обосновать свое мнение об отделении центральногерцеговинского от восточногерцеговинского говора. Он говорит о трех типах языковых явлений; первый связан с религией, второй с говором торгового люда (чаршии), а третий — общего характера.

В первую группу явлений, характерных для данной языковой территории, зачисляется автором проношение звуков *x* и *φ*. Эти звуки в настоящее время характерны для центральногерцеговинского говора как целого; в восточногерцеговинском говоре, кроме у мусульман, этих звуков почти нет. Этим доказывается, по мнению автора, что современная центральногерцеговинская территория была охвачена довольно сильным процессом исламизации как раз в то время, когда звук *x* начал исчезать. Первая фаза в его исчезновении, т. е. утрата звука *x* в конечных позициях слова, охватила и эту территорию. По-

этому и в данном случае имело место совпадение форм дательного, творительного и предложного падежей множ. числа, причем, как известно, условием для совпадения предложного и творительного падежей была утрата предложным падежом множ. числа звука *x*. Этот процесс потом, под влиянием молитв, заучиваемых на арабском языке, на центральногерцеговинской территории приостановился, а в восточногерцеговинском говоре развивался до конца, в результате чего получилась полная элиминация звука *x* (и здесь, конечно, исключением являются мусульмане).

Второй тип языковых явлений носит до некоторой степени классовый характер; он связан, по крайней мере применительно к этой территории, с языком мусульманского торгового люда (чаршии). Речь идет о сведении двух пар аффрикат (*ч-ћ*, *џ-ђ*) в одну пару (*ћ*, *ђ*). Данная особенность характерна для языка городских мусульман и она в наше время перестает быть и исключительной особенностью языка мусульман. Что касается происхождения данного явления, автор считает, что данную особенность не следует на всей территории Боснии и Герцеговины связывать исключительно с иностранным влиянием. Кроме иностранного влияния, характерного в частности для языка городов, мы не должны забывать о соответствующих особенностях западного штокавского (беличевского) говора. Наряду с сведением двух пар аффрикат в одну пару часто имеется и отсутствие звуков *љ* (*љ*) и *њ* (*њ*), вернее, их изменение в *ј* и *н*.

В третью группу особенностей, общих всем представителям этого говора, автором зачисляются рефлексы *ятя*, смягчения с йотом, склонение личных имен типа *Јово* (*Јово*), *Раде* и некоторые особенности ударения.

В качестве рефлексов *ятя* в современных долгих слогах автором констатируются на центральногерцеговинской территории *џе* и *је*, реже *ј'е*; в восточногерцеговинском говоре тут регулярно имеется *ије*. В центральногерцеговинском и восточногерцеговинском говоре регулярно наблюдается смягчение в группах *дѣ*, *тѣ*; *сѣ* *зѣ*, в то время как смягчения в группах *бѣ*, *рѣ*, *мѣ*, *вѣ* нет в центральногерцеговинском говоре, но которое имеется в восточногерцеговинском. Так как двухсложный рефлекс *ятя* — более новое явление екавских говоров, а и смягчение губных согласных моложе по сравнению с зубными и фрикативными, автор приходит к выводу, что вышеупомянутые особенности развились в восточногерцеговинском говоре в то время, когда центральногерцеговинский говор не образовал вместе с ним одного целого.

В подтверждение своего мнения, автор приводит и склонение мужских личных имен типа *Йово*, *Раде*. Эти имена, как известно, на территории сербохорватского языка прошли через три этапа развития, а именно: *Йова-Йове*; *Йово-Йове* и *Йово-Йова*. Восточногерцеговинский говор, как самый прогрессивный, имеет только *Йово-Йова*, центральногерцеговинский говор приостановился на второй этапе — тут регулярно встречается *Йово-Йове*.

Все вышеназванные факты приводятся автором в подтверждение мнения, что центральногерцеговинский говор с конца XVI или начала XVII века имел отдельный путь своего развития. Новаторские явления раньше двигались с юго-востока к северо-западу. Следовательно, очагом этих новшеств была восточногерцеговинская языковая территория. Сегодня, однако, дело обстоит иначе. Новаторскими очагами теперь являются культурные центры; применительно к центральногерцеговинскому говору — это Мостар, и поэтому новые явления движутся не с юго-востока к северо-западу, а с северо-запада к юго-востоку.